

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI (1724-1730)

Raif İVECAN*

Özet

Günümüz Ermenistan Devleti'ne ait toprakların büyük kısmı Osmanlı İmparatorluğu'nun 1727 yılı idarî yapılanmasında Revan Livası sınırları içerisinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti, Revan Kalesi ve çevresini 1724 yılı Eylül'ünde fethetti. Fetihden kısa bir süre sonra başlayan tahrir işlemi sonucunda hazırlanan 1727 tarihli Revan Livası Tahrir Defteri bölgenin sosyo-ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Defterdeki kayıtlar bölgede büyük bir göç hareketinin yaşandığını, bunun bir sonucu olarak da livanın nüfusunun yaklaşık yarısını kaybettiğini göstermektedir. Gerçekleşen bu göç hareketinden esas etkilenenler Müslümanlar olmuş, Hıristiyan nüfus ise göçten çok daha az etkilenmiştir. Savaş dolayısıyla yerlerini terk eden Müslümanların göç yönünü daha çok mezhebi inançları belirlemiştir. Sünnî Müslümanlar başta Kars ve Bayezid olmak üzere Osmanlı topraklarına, Şîî Müslümanlar ise İran içlerine doğru göç etmişlerdir. Çoğunluğu Türk olan bu Müslümanların büyük kısmının göçebe hayat tarzı, kolayca göç etmelerinde etkili olmuştur. Bu durum, göçlerden daha az etkilenen bölge gayrimüslimlerinin, 1727 yılı Revan Tahrir Defteri'ndeki mevcut nüfus içerisinde oranını ciddi ölçüde artırmıştı. Bununla birlikte livadaki Müslümanlar %62'lik nüfus orana sahiptir. Gayrimüslim nüfus içerisinde göze çarpan önemli bir husus ise gayrimüslim Türklerdir. Bu Türkler gayrimüslim nüfusun %30'undan fazlasını oluşturmuşlardır. Bu makalenin başlıca amacı, ciddi anlamda Türkmen aşiretlerin yurdu olan Revan livasının 1724-1730 yılları arasında yerleşim ve demografik yapısını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Revan, Nüfus, Göç.

Giriş

Tarih araştırmalarında, özellikle nüfus ve yerleşim gibi çoğu zaman durağan olmayan, değişim gösteren bir konu üzerinde çalışmak, tarihin her alanında olduğu gibi kendine özgü önemli zorlukları haizdir. İnsanoğlu tarih boyunca yaşadığı coğrafya içerisinde olduğu kadar aynı zamanda çok uzak bölgelere yönelik de büyük nüfus hareketleri gerçekleştirmiştir. Bu yer değiştirme hareketlerinde coğrafi ve ekonomik şartların zorlamasının yanında, siyasî gelişmeler de önemli rol oynamıştır.

Günümüz Ermenistan devleti sınırları içerisinde kalan toprakların büyük kısmı Osmanlı Devleti'nin 1730'lu yıllardaki idarî yapılanması çerçevesinde Revan livası sınırları içerisinde bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti 28 Eylül 1724'de Revan Kalesi'ni fethetti¹. Revan ve çevresinin fethinden kısa bir süre sonra Osmanlı yönetimi bölgenin tahririnin yapılmasını emretmişti. 1725 yılı Haziran ayı ortalarına (evâil-i Şevvâl 1137) ait bir hükümden² bölgenin tahrir faaliyetine fetihten hemen sonra başladığını anlıyoruz. Zira ilgili hükümden Revan çevresinde bazı yerlerin tahrir ettirildiği kış dolayısıyla ara verilen tahrir işlemine, baharın gelmesiyle yeniden başladığı ifade edilmiştir. Yapılan tahrir faaliyeti sonunda hazırlanan *Revan Livası Mufassal Tahrir Defteri*³'nin devlet merkezinde Defterhâne'ye kayıt tarihi 1727 yılı Ağustos ayı sonudur (gurre-i Muharrem 1140). Bu kayıt bölgenin tahrir işleminin muhtemelen 1727 yazı ortalarında tamamlandığını gösterir.

¹ Osmanlı seraskeri ile kaledeki Safevî yetkilileri arasında Revan'ı teslim anlaşması 28 Eylül 1724 (9 Muharrem 1137)'de imzalandı. Buna göre Safevîler kaleyi 5 gün sonra Osmanlılara teslim edeceklerdi. Revan hanı Ali Kulu Han yapılan anlaşma gereği 5 gün sonra kaleden çıkıp Osmanlı seraskerinin huzuruna geldi. Ertesi gün Revan'ın anahtarları Osmanlılara teslim edildi. Kaleden ayrılmak isteyenler üç gün içinde ayrıldılar. 7 Ekim 1724'de ise Osmanlı ordusu kaleye girdi. Geniş bilgi için bk. M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı - İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetih-nâmesi*, İstanbul 1970, s. 69. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), *Mühimme Defteri* (bundan sonra MD), no. 132, s. 109 ve s. 404; Raif İvecan, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 31 (bundan sonra İvecan, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan*).

² BOA, MD, no. 132, s. 301.

³ BOA, *Tapu Tahrir Defterleri* (bundan sonra TT), no. 901.

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Hazırlanan tahrir defterindeki kayda göre livanın yani sancağın merkezi Revan şehridir. Yapılan idarî taksimata göre Revan livası on üç nahiyeden meydana gelmiştir. Defter'deki kayıtlara göre Revan'a bağlı bu nahiyeler şunlardır: Kırk Bulak, Kerpi, Dere Çiçek, Abaran, Sürmeli, Egdir, Aralık, Sadrak, Makû, Şerur, Vâdi, Garni ve Şüregel.

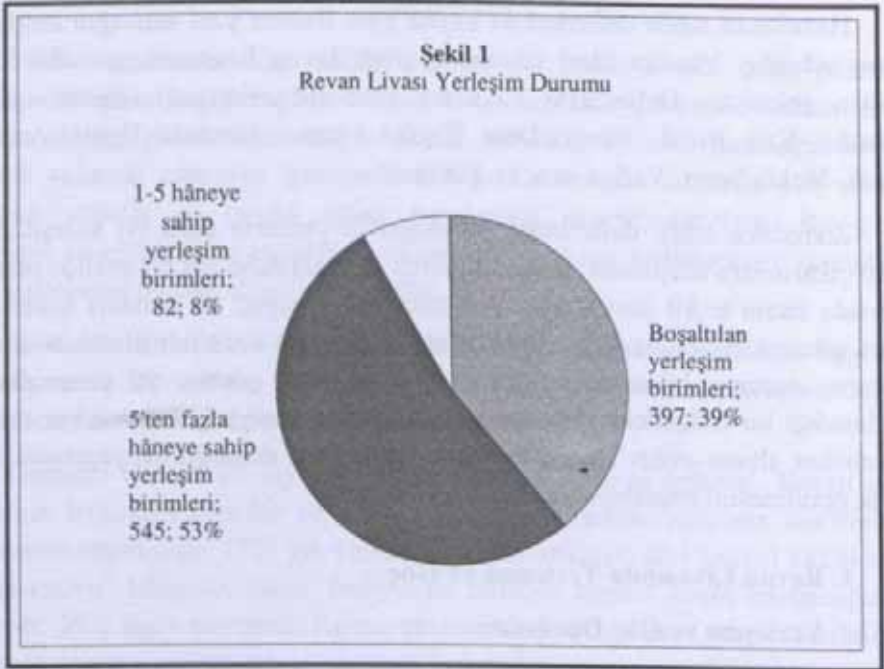
Zikredilen tahrir defterindeki demografik verilerin daha iyi anlaşılacak, doğru çıkarımlara ulaşılması, bölgenin nüfus yapısını daha net bir şekilde ortaya koymada önem teşkil etmektedir. Bölgenin nüfus yapısı ve oranları hakkında ortaya çıkacak tablonun doğru yorumlanabilmesi için öncelikli olarak livadaki yerleşme durumu bilinmelidir. Zira savaştan yeni çıkmış ve çatışmaların durulmadığı bir bölgedeki yerleşim ve göç olgusu ortaya konulmadıkça tahrir defterinden alınan nüfus istatistik bilgileri bölgenin demografik yapısının net olarak görülmesini engelleyebilir.

1. Revan Lîvasında Yerleşme ve Göç

a. Yerleşme ve Göç Durumu

Livada, Revan Kalesi dâhil toplam 1.024 yerleşim yeri vardır. Bu yerleşim birimlerinden 627'sinde iskân mevcut iken, 397'si terk edilmiş haldedir. Bu durum livanın %38.76'sının boşaltılmış olduğunu ortaya koymaktadır. İskân bulunan yerler de nüfusunun önemli bir kısmını kaybetmiştir. Şöyle ki, beş ve daha az hâneye sahip olup (1-5), köy vasfını kaybetmiş bu birimlerin sayısı 82'dir. Hatta altı köyde ise sadece birer hâne bulunmaktadır. Buna göre hâne sayısı beş ve altında olan köylerin toplam meskûn yerlere olan oranı %13.07'dir. Köy vasfı tartışmalı bu 82 köy ile tamamen boşaltılmış yerleşim birimlerinin toplamı 479'dur. Bu köylerin livadaki mevcut 1.024 iskân yerine olan oranı ise %46.77'dir. Bu genel oranlar dahi Revan livasının yaklaşık yarısının terk edilmiş bir halde olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 1
Revan Livası Yerleşim Durumu



Revan livası ile ilgili verilen bu genel oranların nahiyeye ölçeğinde incelenmesi bölgedeki yerleşme durumunun daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Revan'a bağlı on üç nahiyeye arasında Abaran ve Şüregel yerleşim oranı en düşük olan yerlerdir. Bu iki nahiyedeki köylerin %60'ı tamamen terk edilmiş durumdadır. Nahiyelerden Abaran'da, mevcut 60 köyden ancak 24'ü meskûn olup, 36 tanesi ise tapu tahrir defterindeki *hâlî 'ani'r-re'âyâ* kaydına göre reayası olmayan boşaltılmış bir haldedir. Terk edilmiş köylerin, nahiyeye genelindeki oranı %60'tur. Aynı zamanda Revan livasında en fazla köye sahip iki nahiyeden bir diğeri olan Şüregel'de 166 köy bulunmaktadır. Bu köylerden 68 tanesinde iskân mevcut iken geri kalan 98'i sakinleri tarafından tamamıyla terk edilmiştir. Nahiyedeki boş yerleşim birimlerinin, meskûn olanlara oranı %59.03'tür. Şüregel, Abaran'dan sonra çok küçük bir farkla, köylerin terk edilme oranının en yüksek olduğu ikinci nahiyedir.

Livada köylerinin yaklaşık %40'ı terk edilmiş nahiyeler ise Aralık, Sürmeli, Vâdi ve Kırk Bulak'tır. Bunlardan 37 köyden meydana gelen Aralık

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

nahiyesinin 21 köyünde yerleşim bulunmakta olup, 16 köy terk edilmiştir. Sakinleri tarafından boşaltılmış bu köylerin nahiyedeki oranı %43.24'tür. Köy sayısı küçük bir farkla Aralık nahiyesininkinden fazla olan Sürmeli'de toplam 48 köy bulunmaktadır. Bunlardan 28'i meskûn olup, 20 adedi ise boşaltılmıştır. Bu durumda, meskûn olmayan yerleşim birimleri %41.66'lık oran oluşturmaktadır. Köy sayısı Sürmeli'den beş adet fazla olan Vâdi'de, 53 köyden 31'inde yerleşim var iken, 22 köy terk edilmiştir. Boşaltılmış köylerin yerleşim yerleri arasındaki oranı %41.50'dir. Yaklaşık %40'ı sakinleri tarafından terk edilmiş bir diğer nahiyeye ise Kırk Bulak'tır. Yerleşim yeri açısından zengin olan nahiyede toplam 114 köy bulunmakta olup, bunların 70 tanesi meskûndur. Geri kalan 44 köy ise boşaltılmıştır. Bu durum nahiyenin %38.59'unun terk edildiğini göstermektedir.

Livada köylerinin üçte biri sakinleri tarafından tamamen boşaltılan nahiyeler ise Kerpi, Makû, Egdır ve Dere Çiçek'tir. Bunlardan, Revan livasında köy sayısının diğer nahiyelere oranla fazla olduğu iki nahiyeden biri olan Kerpi'de 166 yerleşim birimi bulunmaktadır. 106 köy ile nahiyeye merkezi olup köy veya kasaba olup olmadığı hakkında belirleyici bir açıklamanın bulunmadığı Kerpi'de yerleşim bulunmakta iken 58 köy ile Ağca Kale'de iskân bulunmamaktadır. Defterdeki bu kayıtlara göre, nahiyedeki yerleşim birimlerinin %35.54'ü terk edilmiş haldedir. Makû Kalesi ve 88 köyü bulunan Makû nahiyesinde, kale de dâhil olmak üzere toplam 59 yerleşim birimi meskûndur. Geri kalan 30 köy ise sakinleri tarafından terk edilmiştir. Boşaltılmış köylerin nahiyeye genelindeki oranı ise %33.70'dir. Egdır ise 67 köyden meydana gelen bir nahiyeye olup, nahiyenin 45 köyünde yerleşim var iken 22'si terk edilmiş haldedir. Bu durumda boşaltılmış köylerin meskûn birimlere olan oranı %32.83'tür. Revan'ın bir diğer nahiyesi olan Dere Çiçek'te 39 köy bulunmaktadır. Bu köylerden 27 tanesi meskûn iken, 12 köyün reayası yaşadıkları yerleri terk etmişlerdir. Bu verilere göre nahiyede, terk edilmiş köylerin yerleşim olan köylere oranı %30.76'dır.

Yukarıda zikredilenlerin dışında geriye kalan Şerur, Sadrak ve Garni nahiyelerinde boşaltılan köy oranı ortalama %20'dir. Bunlardan, Revan livasının en güneyinde bulunan Şerur, 67 köyden meydana gelen bir nahiyedir. Mevcut 67 köyün 51'inde yerleşim olup, 16'sı sakinleri tarafından

boşaltılmıştır. Terk edilen köylerin meskûn olanlara oranı ise %23.88'dir. Revan livasının köy adedi en az olan Sadrak nahiyesinde mevcut 25 köyden yalnızca 5'i tamamen terk edilmiştir. Boş olan bu köylerin meskûn olanlara oranı %20'dir. Livanın köy adedi bakımından zengin nahiyelerinden biri olan Garni'de 92 köy bulunmaktadır. Bu köylerden 75'inde yerleşim bulunmakta iken 17'si ise terk edilmiş durumdadır. Boşaltılan köylerin iskânın mevcut olduğu yerlere oranı %18.47'dir. Buna göre Garni, liva genelinde insanların yaşadıkları yeri terketme oranının en düşük olduğu nahiyedir.

Tablo 1
Revan Livası Yerleşme Oranı

Nahiyeler	Toplam Yerleşim Yeri	Terk Edilmiş Yerleşim Yeri	Terk Edilmiş Yerleşim Yerlerinin Oranı
<i>Revan Kalesi</i>	1	0	%0
Kırk Bulak	114	44	%38.59
Kerpi	166	59	%35.54
Dere Çiçek	39	12	%30.76
Abaran	60	36	%60
Sürmeli	48	20	%41.66
Egdir	67	22	%32.83
Aralık	37	16	%43.24
Sadrak	25	5	%20
Makû	89	30	%33.7
Şerur	67	16	%23.88
Vâdi	53	22	%41.5
Garni	92	17	%18.47
Şüregel	166	98	%59.03
Toplam	1024	397	%38.76

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Özellikle Müslümanları etkilemiş olan livadaki göç hareketinin sadece tamamen terk edilmiş köylerle sınırlı kalmadığı muhakkaktır. Zaten 1 - 5 hâne sayısına sahip, köy vasfını kaybetmiş yüze yakın yerleşim birimi livada yaşanan göçün boyutları ve kapsamı hakkında önemli bilgi vermektedir. Bu köylerin dışında yerleşimin mevcut olmasına rağmen ciddi anlamda nüfus kaybına uğramış pek çok köy de bulunmaktadır. Bu gibi köylerde hâne sayısı normal gibi gözükse de ciddi anlamda göç hareketinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bunun en güçlü delillerinden birisi köylerdeki mahalleleşme durumu ve mahalle sayıdır. Örneğin bunlardan Kerpi nahiyesine bağlı Musa Hacılı köyü üç mahalleden oluşmasına rağmen yalnızca 53 hanelik bir nüfusa sahiptir. Oysa köyün gerçekte çok kalabalık bir köy olduğu devamlı olarak çalışmayan 6 adet değirmenin bulunmasından ve Orta mahallenin sadece 7 hânedan oluşmasından anlaşılmaktadır.

Dere Çiçek nahiyesine bağlı Kürdek ve Şehâryor köyleri de büyük oranda nüfus kaybına uğramıştır. Köylerin merkezleri boşaltılırken köy sınırındaki mahallelerinde az da olsa nüfus kalmıştır. Yine aynı nahiyenin Balçıklı köyü de merkez ve iki mahalleden oluşmasına rağmen halkın önemli bir kısmının göç ettiği anlaşılmaktadır.

Sürmeli nahiyesinde Bercanis köyü merkez hariç 3 mahalleden oluşmasına rağmen sadece 36 hâneye sahiptir. Mahallelerin ikisinde sadece toplam 6 hâne bulunmaktadır. Üç hânenin bir mahalle oluşturamayacağı gerekçesi, köyün sakinleri tarafından önemli ölçüde terk edildiği hakkında bilgi vermektedir.

Aralık nahiyesine bağlı Bozalak köyü ile ilgili kayıtlar da bölgede yaşanan göçü destekler mahiyettedir. Köy merkezinde 7 hâne nüfus yaşarken köy sınırında kışlak olarak da kullanıldığı anlaşılan 3 mahallede toplam 7 hâne yaşamaktadır. Bu durum köyde yaşayan aşiretlerin köyü neredeyse tamamen terk ettiklerini göstermektedir. Yine nahiyenin diğer bir köyü olan Göcekli, 4 mahalleden oluşmasına rağmen sadece bir mahallede 16 hâne kalmış olup diğer 3 mahalle tamamen terk edilmiş haldedir. Nahiyenin Tecirli köyü de Göcekli'den farklı değildir. Merkez dahil 6 mahalleden oluşan Tecirli'nin kasaba büyüklüğünde bir köy olduğu rahatlıkla söylenebilir. Böyle büyük bir köyün yalnızca merkez mahallesinde 17 hâne nüfus kalmış olup, geri kalan 5

mahalle tamamen terk edilmiştir. Mahalle sayısı 6 olan Tecirli'nin en azından 200 hâneye yakın olabileceği söylenebilir. Nahiyenin Celayirli köyü de aynı akıbeti yaşamıştır. Merkezle birlikte 5 hânedan oluşan kasaba ölçeğindeki köyde 27 hâne bulunmakta iken 4 mahallenin tamamen metruk bir halde olduğu kayıtlıdır.

Sadrak nahiyesine bağlı Gürlik köyü 4 mahalleden oluşmasına rağmen bu köyde de ciddi nüfus kaybı yaşanmıştır. Zira 4 mahallesi bulunan köyde yalnızca 29 hâne bulunmaktadır.

Vâdi nahiyesinde Şirâzlı köyü de iki mahalleden oluşmaktadır. İki mahallesi olan ve mahallelerden birinde yalnızca 6 hâne olmak üzere toplam 20 hânenin olması köyde göç hareketinin gerçekleştiğinin göstergesidir. Yine aynı nahiyeye bağlı Şebekli ismiyle de bilinen Karayak köyü de merkez hariç 3 mahalleden oluşmasına rağmen ancak 34 hâneye sahiptir. İki mahallede toplam hâne sayısı ise ancak 8 adet kalmıştır. Nahiyenin diğer bir köyü olan Şenli ise merkez hariç iki mahallelidir. Fakat her iki mahalle de tamamen terk edilmiş haldedir. Köy merkezinde yalnızca 14 hâne kalmıştır. Vâdi'ye bağlı İmam Kulu olarak da bilinen Kancı köyünün merkez dışındaki tek mahallesi de tamamen terk edilmiştir. Çadkırın köyü de farklı durumda değildir. Köy sınırındaki mahallede yalnızca 6 hâne kayıtlıdır.

Karbi nahiyesine bağlı Devınler köyü de merkez hariç bir mahallesi daha olmasına rağmen, mahallede 3 olmak üzere köyde toplam 21 hâne nüfus kalmıştır.

Şüregel nahiyesinin Körpeli olarak da bilinen Mahmud Kendi köyünün de merkez hariç bir mahallesi daha vardır. Böyle olmakla birlikte köyde yalnızca 11 hâne bulunmaktadır. Nahiyenin Çon Kamış köyünün de Mahmud Kendi gibi bir mahallesi daha vardır. Fakat bu köy de nüfus kaybına uğramıştır. Zira köyde toplam 23 hâne kalmıştır.

Burada isimlerini verdiğimiz köyler yukarıda da zikredildiği üzere yerleşimin mevcut olduğu yerlerdir. Aynı zamanda bu köyler en az merkez hariç bir mahalleye sahip köylerdir. Bu köylerin mahallelerinin olması onların göç hareketi gerçekleşmeden evvel nispeten kalabalık yerleşim birimleri olduklarının önemli delillerindedir. Revan livasında mahalleleri olan fakat

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

nüfusunu büyük ölçüde kaybetmiş köylerin sayısı 23'tür. Bu köylerin ilgi çeken diğer bir yönü ise yedi hanelik gayrimüslim de bulunan Şehâyor dışında geri kalanının tamamının Müslüman köyleri olmasıdır. Buna göre, bu yerleşim birimlerini terk edenlerin daha çok Müslüman nüfusu olduğunu söyleyebiliriz.

Livada göç hareketinden esas olarak Müslümanların etkilendiğinin bir diğer kanıtı ise yalnızca Hıristiyanların yaşadığı köyler incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Mesela Kelle, Şahan Beg, Böğri Delik, Delilü, Arablar, Gök Kend, Küçük Kend, Ak Demir, Kızıl Demir, Ali Beglü, Şehriyâr, Çubuklu, Yaycı, Kara Murad, Tekkelü, Melek, Karanlık Dere, Güllice, Künbetlü, Kel Abdi, Monla Kâsım, Kireçlü, Kazancı, Sarı Çoban, Avcı, Sâdâbâd, Abbas Âbâd, Kal'acık, Köseler, Bağçecik, Karabağ, Zencirli, Beg Kendi, Düz Kendi, Mescidlü, Derbend, Erdepe gibi Türkçe veya Türkçeleşmiş isim taşıyan pek çok köyde yalnızca gayrimüslim nüfusun yaşadığı görülmektedir. Oysa meskûn olmakla birlikte, hâne sayılarındaki düşüklük buralarda da göçün yaşandığını ciddi anlamda çağrıştırmaktadır. Bu köylerin isimlerinin Türkçe veya Türkçeleşmiş olması, Müslümanlarca yoğun bir şekilde iskân edildiğini göstermektedir. Bu köylerde gerçekleşen Müslüman göçünün boyutları hakkında yorum yapabilmek zor olmakla birlikte, göçün yaşandığını söyleyebiliriz.

Yukarıda ortaya konulan bilgiler livanın ciddi anlamda bir Müslüman yerleşim bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır. Şu halde Revan livasındaki Müslüman oranının zikredilen 901 numaralı *Tahrir Defteri*'ndeki kayıtların çok daha üzerinde olması gerektiği kuşkusuzdur. Yukarıda verilen göç olgusuna ilave olarak bu fikri destekleyen en önemli işaretlerden birisi de terk edilmiş köylerin isimleridir. Livada terk edilmiş 397 adet yerleşim birimi incelendiğinde bunların neredeyse tamamının Türkçe veya Türkçeleşmiş isim taşıdığı görülmektedir. Livaya bağlı Egdır, Aralık, Sadrak, Makû, Şerur nahiyelerinde terk edilmiş yerleşim birimlerinin tamamı Türkçe isim taşımakta olup toplam 98 köydür. Diğer nahiyelerden Şüregel'de ve Garni'de birer geri kalan nahiyelerde ise Türkçe veya Türkçeleşmiş ad taşımayan yerleşim birimi sayısı dördü aşmamaktadır. Terk edilen yerleşim birimlerinin isimlerine birkaç örnek olarak, Acı Göl, Ağ Otluk, Atlucalı, Balçıklı, Ballica, Başî Büyük, Bayındırlı, Boğaz Kesen, Boz Başılı, Bozdoğan, Cepni, Çiçeklü, Çidemli, Çubukcu, Dervişler,

Devlet Yâr, Gögercinlü (Güvercinli), Gül Kendi, Güllüce, Hamâmlu, Ilıcak, Karaca Abdâl, Karaca Ören, Karacalar Kışlağı, Kara Bulak, Kara Ören, Keçilik, Kerbicli, Köçeklü, Oluklu, Öküzlü, Reyhânlı, Sarı Kaya, Sulu Çay, Taş Bulak, Taşlı, Taş Kışlak, Tatar, Tatar Kendi, Temürçi (Demirci), Temür Sahan, Tomar Taş, Sarı Budak, Su Çeken, Uzun Kışlak, Yenice ve Yumru Taş'ı verebiliriz.

b. Göçün Sebepleri

Osmanlı Devleti'nin Revan livası olarak adlandırdığı bölgeden büyük orandaki söz konusu göç hareketinin ve köylerin boşaltılmış olmasının kuşkusuz pek çok sebebi vardı. Bunların en önemlilerinden birisi insanların can ve mallarını koruma kaygısıdır. Bu gerekçe ile insanlar savaş dışı bölgelere veya en azından aktif savaş alanları dışına, dağ başları ve benzeri yerlere göç etmişlerdir. Bu durum Revan Muhafızı Recep Paşa'ya gönderilen bir hükümde açıkça ortaya konmaktadır⁴. Hükümde Osmanlı ordusunun Revan üzerine harekete geçmesiyle Revan'ın Şüregel ve Abaran başta olmak üzere komşu diğer nahiyelerden küçük ve büyük 226 adet köyün tamamen boşaltıldığı ifade edilmektedir. Köylerini terk eden bu insanların, hayvanlarını da yanlarına alarak Kars taraflarına göç ettikleri de açıkça belirtilmiştir. Yine aynı hükümde Sürmeli ve çevresindeki nahiyelerden de 80 köyün, halkı tarafından terk edildiği ifade edilmiştir. Bu insanlar ise, başta Bayezid tarafları olmak üzere çeşitli kazalara ve köylere göç etmişlerdir. Fetihden hemen sonra merkezdeki yöneticiler ile Revan muhafızı arasındaki yazışmalar Revan halkının şehri terk edip etrafa dağılmış, başka bölgelere göç etmiş olduğundan bahsetmektedir⁵. Osmanlı ordusunun Revan'a yaklaşması üzerine bir kısım aileler Revan'dan ayrılmış olabileceği gibi fethi takiben de Revan şehrinde İran tarafına göç hareketi olmuştur. Bu durumu Revan Kalesi'nin Osmanlılara teslim anlaşmasındaki madde teyit etmektedir. Antlaşmaya göre, isteyenlerin üç gün içerisinde Osmanlı koruması altında, eşya ve mallarıyla birlikte kaleyi terk edebileceği ifade edilmiştir. Bu izinle birlikte özellikle Şii kökenli Müslümanlar Revan'ı terk etmişlerdir⁶.

⁴ BOA, MD, no. 132, s. 393.

⁵ BOA, MD, no. 132, s. 256.

⁶ BOA, MD, no. 132, s. 404; İvecan, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan*, s. 31.

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Savaşın olduğu bölgelerde güvenliği sağlamak ve tam bir otorite kurabilmek her zaman mümkün olamamaktaydı. Savaşın getirdiği otorite boşluğunu çıkarlarını gerçekleştirmek için uygun zemin olarak gören birtakım gruplar, eşkıya çeteleri oluşturmuşlardır. Korumasız halka karşı katliamlarda bulunan, insanların dükkânlarını ve mallarını yağmalayan bu eşkıya grupları halkın köylerini terk etmelerinde önemli rol oynamıştır⁷. Mesela Bayezid çevresinde yaşayan bir kısım başıboş gruplar, çeteler oluşturarak masum Müslüman ve Ermeni halka saldırılarda bulunmuşlardır. İnsanlar Osmanlı reayası olduklarını ve Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmelerine rağmen bu gruplar saldırılarına devam etmiştir. Bu saldırılar karşısında kendilerini savunma gücüne sahip olmayan insanlar yaşadıkları yeri terk etmek zorunda kalmışlar, manastırlara, sarp ve kayalık bölgelere sığınmışlardır. Kendilerini bu eşkıyalara karşı koruyamadığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne karşı güveni sarsılmış bu insanlar, Osmanlı yöneticilerinin çağrılarına rağmen sarp ve dağlık yerlerden inmemekte ısrar etmişlerdir. Bu tavırlarından ötürü asiler olarak nitelendirilen bu insanlara karşı Osmanlı askerleri zaman zaman hücumlarda bulunmuşlardır⁸. Yine Revan şehrinde Osmanlı hâkimiyetinin tam kurulamamasını ve Kapıkulu Askerleri'nin savaş dolayısıyla başka yerlerde olmasını fırsat bilen eşkıya çeteleri, şehirdeki Osmanlı yöneticileri üzerinde baskı kurmuşlardır⁹. Buna ilaveten, savaş bölgesindeki düzensizlikten çıkar elde etmek isteyen bazı eşkıya grupları dahi bölgeye gelmişlerdir. Örneğin, Erzurum taraflarında ortaya çıkan beş yüz kişiden daha kalabalık olan bir eşkıya çetesi faaliyet alanı olarak yönetim boşluğunun olduğu Revan taraflarına gelmiştir¹⁰. Bu eşkıya çetesi köylülerden yüklü miktarda para toplamış, bölge insanına karşı her türlü kötülüğü yapmaktan geri durmamıştır. Bu çeteler Revan livası halkına saldırılar düzenleme de zaman zaman birbirleriyle ittifaklar da kurmuşlardır¹¹. Zikredilen bu eşkıya faaliyetlerinden en fazla zarar gören masum insanlar olmuştur. Bu eşkıya çeteleri karşısında silahlı mücadele yapabilme imkânı olmayan reaya can ve mal güvenliği gerekçesiyle yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmıştır.

⁷ BOA, MD, no. 132, s. 361.

⁸ BOA, MD, no. 135, s. 108.

⁹ BOA, MD, no. 132, s. 261.

¹⁰ BOA, MD, no. 135, s. 459.

¹¹ BOA, *Cevdet Dahiliye*, no. 1956.

Osmanlı ve Safevî Devletleri arasındaki mezhep farklılığı da insanların yaşadıkları yerleri terk etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sünnî Osmanlı yönetim anlayışının bölgeye hâkim olması bunda etkili olmuştur. Zira Şîî mezhebi taraftarı Müslümanların bir bölümü, Sünnî Osmanlı yönetimini benimsemeyip köylerini terk ederek İran tarafına göç etmişlerdir¹².

Osmanlı yönetimi ele geçirdiği Revan bölgesinde fetihle birlikte imar faaliyetine başlamıştır. Bölgeyi çeşitli nedenlerle terk eden insanları yeniden yaşadıkları topraklara getirmeye yönelik adımlar atmıştır. Livanın yeniden iskân ve imarı için takip edilen siyaset çerçevesinde, Revan bölgesinden Kars taraflarına göç edenleri, ikna ederek eski yerlerine getirmek amacıyla, insanların sözünü dinleyebileceği, bölgede tanınan, güvenilir kişiler arabulucu olarak görevlendirilmiştir. Bu girişimler esnasında Kars civarına göç edenlerin bir kısmı savaştan çok uzun zaman önce bölgeye geldiklerini ve Kars'ı vatan edindiklerini belirtmişlerdir. Bu durum Anadolu'ya göç hareketinin Osmanlı-İran savaşı çıkmazdan uzun yıllar önce de var olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Revan Livasında Nüfus

Mali ve askerî hedef öncelikli olmak üzere pek çok amaca yönelik hazırlanan tahrir defterleri, aynı zamanda çok kıymetli demografik bilgiler veren kaynaklardır¹³. Kendine özgü bir mantık ve düzende tutulmuş olan bu defterlerdeki vergiye tabi nüfus, genel olarak hâne şeklinde kaydedilmiştir. Defterlerde, hânenin¹⁴ kaç kişiden meydana geldiğine ilişkin bir kaydın olmaması, bu bilgilerin önemini azaltmamakla birlikte, demografik araştırmalarda önemli sorunlara yol açmaktadır. Hânenin kaç kişi olarak hesaplanacağı, tahrir defterleri üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından farklılık arz etmektedir ki bu kabul edilebilir bir durumdur¹⁵. Zira hânedeki fert

¹² BOA, MD, no. 140, s. 111 ve s. 180.

¹³ Tahrir amelîyesi için bk. Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, *Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 143-156.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı)*, sayı 32 (1979), s. 331-348.

¹⁵ Tarih araştırmacılarının hânenin büyüklüğü ile ilgili ileri sürdükleri rakamlar 3.5 ile 9 kişi arasında değişmektedir. Bununla birlikte bir hânenin beş kişiden oluştuğu yönündeki Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın görüşü ("Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 1-26) pek çok araştırmacı tarafından benimsenmiştir.

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

sayısının hesaplanmasında kesin rakamlar ileri sürmek ve bu katsayıyı aynı tarihte dahi olsa, tüm Osmanlı coğrafyasına uygulamaya çalışmanın, yanlış değerlendirmelere yol açacağı kuşkusuzdur. Çünkü nüfus gibi pek çok etkene göre şekillenen bir yapıda, hâne fert sayısının, sadece coğrafi bölgeler arasında değil aynı zamanda kültürel bölgeler arasında da farklılık arz edeceği muhakkaktır. Bu açıdan tahrir defterlerindeki kayıtlar, nüfus hakkında yaklaşık bir tespit yapmamıza imkân tanımaktadır.

a. Revan Kalesi'nde Nüfus

Revan livası tahrir defterinde "*Nefs-i Kal'a-i Revan*" başlığı altında Revan Kalesi'nin dört mahalleden meydana geldiği kayıtlıdır. Sur dışında kalan mahalleler için kullanılan "*Varoş-ı Kal'a-i Revan*" ibaresiyle kaydedilen bu mahalleler Köhne Şehir, Temür Bulak, Dere Kendi ve Tepebaşı'dır. Nisbeten küçük olan Revan Kalesi içerisinde bir mahalle ismi kayıtlı değildir. Bununla birlikte fetihten sonra, ikisi tamir edilmek şartıyla ve bedelsiz olarak toplam 14 adet terk edilmiş evin satışının gerçekleşmiş olması, sur içinde yerleşimin olduğunu gösterir¹⁶.

Revan'da yaşayan vergiye tabi şahıslar müslim-gayrimüslim farketmeksizin babalarının isimleriyle birlikte kaydedilmiştir. Vergi verir müslim ve gayrimüslim bekâr kaydı bulunmamakla birlikte, ispençe tutarlarının hesaplanmasında, defterde isimleri kayıtlı 244 hâneye 9 gayrimüslim mücerred kaydı ilave edilmiştir. Gayrimüslim nüfus arasındaki hâne / bekâr oranı %3.68'dir. Bu oran 428 hânelik Müslüman nüfusa uygulandığında yaklaşık 16 tane de Müslüman bekârın olması muhtemeldir. Defterdeki kayda göre Revan toplam 672 hânedan meydana gelmektedir. Hâne karşılığı olarak Prof. Dr. Barkan'ın ileri sürdüğü 5 katsayısına¹⁷ göre 672 hâne toplam 3.360 kişiye karşılık gelmektedir. Bekârların da ilavesi ile Revan şehri nüfusu toplam 3.385 kişi olarak hesaplanabilir. Bu nüfusun 2.156'sı Müslüman 1.229'u ise

¹⁶ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, no. 135.

¹⁷ Prof. Dr. Barkan'ın ileri sürdüğü 5 katsayısının 1730'lu yıllarda Revan livası için kullanılabilirliği tartışılabilir. Böyle olmakla birlikte bu katsayının genel kabul görmüş olması ve pek çok araştırmada kullanılmasından dolayı, bu çalışmalar arasında ortak zeminde buluşma gayretinin bir sonucu olarak 5 katsayısını kullanmayı tercih ettim. Toplam nüfusun tesbitinde mücerredler, hâne hesaplaması sonucu elde edilen nüfusa eklenmiştir.

gayrimüslimdir. Bu durumda Revan şehrinde Müslümanlar %63.69, gayrimüslimler %36.31 nüfus oranına sahiptir.

Yukarıda isimleri verilen dört mahalleden 130 hâneli Temür (Demir) Bulak¹⁸, tamamen Müslümanların yaşadığı bir mahalle olup, 650 kişilik nüfusu bulunmaktadır¹⁹. Tepe Başı mahallesinde 106 hâne Müslüman 39 hâne²⁰ de gayrimüslim yaşamaktadır. Buna göre mahallede 530'u müslim 195'i gayrimüslim toplam 725 kişi yaşamaktadır. Dere Kendi²¹ ise 39 Müslüman 18 gayrimüslim hânenin bulunduğu bir mahalledir. Mahallenin nüfusu 195'i müslim 90'ı gayrimüslim olmak üzere toplam 285 kişidir. Gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu tek mahalle 340 hâneli Köhne Şehir'dir²². Bu mahallenin 187 hânesi gayrimüslim iken 153 hânesi Müslüman'dır. Bu mahallede gayrimüslimler, Müslümanlardan 34 hânelik bir fazlalığa sahiptirler. Revan'ın en kalabalık olan bu mahallesinin nüfusu ise 765'i Müslüman 935'i gayrimüslim toplam 1.700 kişidir.

b. Revan'a Bağlı Nahiyelerde Nüfus

Revan'a bağlı toplam 114 köyü bulunan Kırk Bulak nahiyesinin iskânın olduğu 70 yerleşim biriminde toplam 1.876 hâne bulunmaktadır. Bu hânelerin

¹⁸ Demir Bulak yalnızca Türklerin yaşadığı bir mahalle olup, Köhne Şehir mahallesinin güneyinde Revan surlarının doğusunu ve güneyini çevreleyen bir mahalledir. Mahallelerin konumu için bk. Robert H. Hawsen, *Armenia A Historical Atlas*, Chicago 2001, s. 170, Revan şehri haritası (Bundan sonra Hawsen, *Atlas*).

¹⁹ Tahrir defterinde bekârlar, genel toplamda ilave olarak kaydedildikleri için hangi mahallede yaşadıkları bilinmemektedir. Bu sebeple mahallelerin nüfusuna kaledeki 25 adet bekâr ilave edilmemiştir.

²⁰ 39 hânedan 11 hâne reisinin ismi Müslümanların kullandıkları isimlerdir. George A. Bournoutian incelediği dönemde Tepe Başı mahallesinin esas sakinlerinin çingeneler olduğunu yazmaktadır. (*The Khanate of Erevan under Qajar Rule 1795-1828*, New York 1992, s. 46. Bundan sonra, Bournoutian, *The Khanate of Erevan*).

²¹ Bu mahalle büyük ihtimalle "Kond" olarak da bilinen Revan Kalesi kuzeyinde Zengi Çayı ile Köhne Şehir mahallesi arasında kalan yerdedir. Ayrıca bk. Hawsen, *Atlas*, s. 170, Revan şehri haritası.

²² Şahri olarak da adlandırılan mahalle Kırk Bulak çayının sağ tarafından Revan Kalesi surlarına kadar uzanmaktaydı. Mahalle, Revan Kalesi'nin kuzey-doğu yönünde bulunmakta olup, Gök Cami, kervansaraylar, hamamlar, medrese gibi önemli binalar ve meydan bu mahallede yer almaktaydı. Ayrıca bk. Bournoutian, *The Khanate of Erevan*, s. 202 vd. Tablolar.

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

673'ü Müslüman, 1.203'ü ise gayrimüslimdir. Nahiye de 40'ı Müslüman 96'sı gayrimüslim toplam 136 mücerred nüfus vardır. Nahiye nin genel nüfusu bekârlarla birlikte toplam 9.516 kişidir. Bunlardan 3.405'i Müslüman, 6.111'i ise gayrimüslimdir. Tespit edilen bu rakamlar çerçevesinde Müslümanlar, nahiye de ki toplam nüfusun %35.78'lik oranını oluşturmaktadır. Bu durumda nahiye de her üç kişiden birisinin Müslüman olduğu söylenebilir.

Revan'ın köy sayısı en fazla olan nahiyelerinden biri Kerpi'dir. Nahiyeyi oluşturan 166 yerleşim biriminden 106 köy ile Kerpi'de iskân mevcut olup, bu birimlerde toplam 3.102 hâne bulunmaktadır. Bunların 1.365'i müslim, 1.737'si ise gayrimüslim hânedir. Nahiye de mevcut 546 kayıtlı mücerredin 231'i Müslüman iken, 315'i ise gayrimüslimdir. Kerpi'nin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 16.056 kişidir. Bunlardan 7.056'sı Müslüman iken, 9.000'i ise gayrimüslimdir. Buna göre nahiye de Müslümanlar %43.94'lük orana sahipken, gayrimüslimler %56.06'lık oranla küçük bir farkla çoğunluğu oluşturmuşlardır.

Dere Çiçek nahiyesinde mevcut 39 köyden 27 tanesinde yerleşim vardır. Yerleşimin olduğu birimlerde toplam 376 hâne mevcuttur. Bu hânelerin 59'u Müslüman iken, 317'si ise gayrimüslimdir. Nahiye nin tamamında mücerred olarak yalnızca 3 Müslüman kayıtlıdır. 317 hânelik nüfusa sahip gayrimüslimlere ait mücerred kaydının bulunmaması ilginçtir. Nahiye nin toplam nüfusu 3 bekâr ile birlikte 1.883 kişidir. Bunlardan 298'i Müslüman, 1.585'i ise gayrimüslimdir. Çoğunluğun gayrimüslim olduğu nahiye de Müslümanlar mevcut nüfusun %15.82'lik oranını oluşturmaktadır.

Toplam 60 köyden meydana gelen Abaran nahiyesinde yalnız 24 köy meskündür. Meskûn köylerdeki hâne sayısı toplam 341'dir. Bunlardan 51'i müslim, 290 hânesi ise gayrimüslimdir. Nahiye de 341 hâne olmasına rağmen tek bir tane dahi mücerred kaydı bulunmamaktadır. Nahiye nin genel nüfus toplamı 1.705 kişidir. Bunlardan 255'i Müslüman, 1.450'si ise gayrimüslimdir. Bu kayıtlara göre nahiye de ki Müslüman olamayanların nüfus oranı %14.95 olarak hesaplanmaktadır.

Sürmeli nahiyesi toplam 48 köyden meydana gelmekte olup, bu yerleşim birimlerinin 28'i meskündür. İskânın olduğu 28 köyde toplam 482 hâne vardır. Bunlardan 338 hânesi Müslüman, 144'ü ise gayrimüslimdir. Nahiye de 52'si Müslüman olmak üzere toplam 71 adet vergi mükellefi bekâr bulunmaktadır.

Nahiye'nin genel nüfusu bekârlarla birlikte 2.481 kişidir. Bunlardan 1.742'si Müslüman, 739'u ise gayrimüslimdir. Buna göre Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %70.21'dir.

Revan'a bağlı 67 yerleşim birimi olan Egdır'de ise 45 köyde yerleşim vardır. Nahiyede yerleşimin olduğu 45 köyde toplam 993 hâne vardır. Bunlardan 705'i müslim, 288'i ise gayrimüslim hânedir. Nahiyede kayıtlı 87 mücerredin 75'i Müslüman, 12'si ise gayrimüslimdir. Nahiye'nin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 5.052 kişidir. Bunun 3.600'ü Müslüman iken, 1.452 kişi ise gayrimüslimdir. Buna göre müslim / gayrimüslim nüfus oranı %71.25'dir.

Aralık'ta ise 37 köyden 21'inde yerleşim bulunmaktadır. Yerleşimin olduğu köylerde toplam 529 hâne kayıtlıdır. Bunlardan 372'si müslim iken, 157 hâne ise gayrimüslimdir. Vergi mükellefi bekâr nüfus ise toplam 51 kişi olup bunların 39'u Müslüman, 12'si ise gayrimüslimdir. Nahiye'nin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 2.696'dır. Bu nüfusu 1.899'unu Müslümanlar, 797'sini ise gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu durumda müslim / gayrimüslim nüfus oranı %70.43'tür.

Revan'ın köy adedi bakımından en küçük nahiyesi olan Sadrak'ın ise 25 köyü bulunmaktadır. Nahiye'nin 20 köyünde yerleşim olup, iş bu köylerde toplam 210 hâne bulunmaktadır. Sadrak'ta gayrimüslim nüfus yaşamamaktadır. Nahiye'nin toplam nüfusu kaydedilmiş dört adet bekâr ile birlikte 1.054 kişidir.

Makû nahiyesinde Makû Kalesi ve 88 köy bulunmaktadır. Nahiyede Makû Kalesi de dahil olmak üzere toplam 59 yerleşim biriminde iskân vardır. Yerleşimin olduğu Makû Kalesi ve 58 köyde toplam 899 hâne bulunmaktadır. Bunların 658'i Müslüman, 241 hânesi gayrimüslimdir. Vergiye tabi toplam bekâr sayısı 30 olup, bunların 21'i Müslüman, 9'u ise gayrimüslimdir. Nahiye'nin toplam nüfusu kayıtlı bekârlarla birlikte 4.525 kişidir. Bunların 3.311'i müslim iken 1.214'ü gayrimüslimdir. Buna göre Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %73.17'dir.

Revan livasının en güneyinde bulunan Şerur, 67 köyden meydana gelen bir nahiye olup, bu köylerden 51'inde yerleşim vardır. İskânın bulunduğu köylerde toplam 1.758 hâne bulunmaktadır. Bunların tamamı Müslüman olup, nahiyede gayrimüslimler yaşamamaktadır. Nahiye'nin toplam nüfusu 8.790

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

kişidir. Böyle kalabalık bir nüfusa sahip olan nahiyede vergiye tabi bekâr kaydı bulunmamaktadır.

Şerur'un kuzey komşusu Vâdi nahiyesini oluşturan 53 köyün 31'inde yerleşim bulunmaktadır. Yerleşimin bulunduğu 31 köyde toplam 452 hâne bulunmaktadır. Bunların 322 hânesi müslim, 130'u ise gayrimüslimdir. Nahiyede vergi mükellefi mücerred sayısı toplam 60 kişi olup, bunların 46'sı Müslüman, 14'ü ise gayrimüslimdir. Nahiyenin nüfusu bekârlarla birlikte toplam 2.320 kişidir. Bunlardan 1.656'sı müslim, 664'ü ise gayrimüslimdir. Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %71.37'dir.

Revan'ın Garni nahiyesi ise 92 köyden meydana gelmektedir. İşbu 93 köyden 75'inde yerleşim bulunmakta olup, bu köylerdeki hâne sayısı ise toplam 1.236'dır. Bunların 1.116'sı Müslüman, 120'si ise gayrimüslimdir. Bekâr vergi mükellefi sayısı 154'tür. Bunların 135'i Müslüman olup, geri kalan 19 kişi ise gayrimüslimdir. Nahiyenin nüfusu 5.715'i Müslüman, geri kalan 619'u gayrimüslim olmak üzere toplam 6.334 kişidir. Müslümanlar nahiyede %90.22 gibi yüksek bir orana sahiptir.

Liva'nın 166 köyü bulunan ve köy sayısı bakımından en büyük iki nahiyesinden bir olan Şüregel'de yalnız 68 köyde yerleşim bulunmaktadır. İskânın mevcut olduğu bu köylerde toplam 1.054 hâne bulunmaktadır. Bunların 587 hânesi Müslüman, 467'si ise gayrimüslimdir. Kalabalık bir nahiyeye olmasına rağmen yalnızca 10 adet mücerred kayıtlıdır. Bunların 6'sı müslim, 4'ü ise gayrimüslimdir. Nahiyenin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 5.280 kişidir. Bunlardan 2.941'i Müslüman, 2339 kişi ise gayrimüslimdir. Müslim / gayrimüslim oranı ise %55.70'tir.

Yukarıda nahiyeye ölçüğünde verilen nüfus verilerine göre 901 numaralı tahrir defterinde Revan livasında 8.642'si müslim, 5338'i gayrimüslim olmak üzere toplam 13.980 hâne kayıtlıdır. Livada kayıtlı bekâr nüfus ise 1.177 adet olup, bunların 668 tanesi müslim geri kalan 509'u ise gayrimüslimdir. Bekârların toplam nüfus içerisindeki oranı %1.65'tir. Bekâr nüfus ile birlikte livadaki Müslüman nüfusu 43.878 kişidir. Gayrimüslim nüfus ise 509 adet bekârın da ilavesiyle toplam 27.199 kişidir. Buna göre 1727 yılı yazında tamamlanan tahrir işleminde Revan livasının toplam nüfusu 71.077 kişidir.

Nahiyenin genel nüfusu bekârlarla birlikte 2.481 kişidir. Bunlardan 1.742'si Müslüman, 739'u ise gayrimüslimdir. Buna göre Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %70.21'dir.

Revan'a bağlı 67 yerleşim birimi olan Egdır'de ise 45 köyde yerleşim vardır. Nahiyede yerleşimin olduğu 45 köyde toplam 993 hâne vardır. Bunlardan 705'i müslim, 288'i ise gayrimüslim hânedir. Nahiyede kayıtlı 87 mücerredin 75'i Müslüman, 12'si ise gayrimüslimdir. Nahiyenin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 5.052 kişidir. Bunun 3.600'ü Müslüman iken, 1.452 kişi ise gayrimüslimdir. Buna göre müslim / gayrimüslim nüfus oranı %71.25'dir.

Aralık'ta ise 37 köyden 21'inde yerleşim bulunmaktadır. Yerleşimin olduğu köylerde toplam 529 hâne kayıtlıdır. Bunlardan 372'si müslim iken, 157 hâne ise gayrimüslimdir. Vergi mükellefi bekâr nüfus ise toplam 51 kişi olup bunların 39'u Müslüman, 12'si ise gayrimüslimdir. Nahiyenin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 2.696'dır. Bu nüfusu 1.899'unu Müslümanlar, 797'sini ise gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu durumda müslim / gayrimüslim nüfus oranı %70.43'tür.

Revan'ın köy adedi bakımından en küçük nahiyesi olan Sadrak'ın ise 25 köyü bulunmaktadır. Nahiyenin 20 köyünde yerleşim olup, iş bu köylerde toplam 210 hâne bulunmaktadır. Sadrak'ta gayrimüslim nüfus yaşamamaktadır. Nahiyenin toplam nüfusu kaydedilmiş dört adet bekâr ile birlikte 1.054 kişidir.

Makû nahiyesinde Makû Kalesi ve 88 köy bulunmaktadır. Nahiyede Makû Kalesi de dahil olmak üzere toplam 59 yerleşim biriminde iskân vardır. Yerleşimin olduğu Makû Kalesi ve 58 köyde toplam 899 hâne bulunmaktadır. Bunların 658'i Müslüman, 241 hânesi gayrimüslimdir. Vergiye tabi toplam bekâr sayısı 30 olup, bunların 21'i Müslüman, 9'u ise gayrimüslimdir. Nahiyenin toplam nüfusu kayıtlı bekârlarla birlikte 4.525 kişidir. Bunların 3.311'i müslim iken 1.214'ü gayrimüslimdir. Buna göre Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %73.17'dir.

Revan livasının en güneyinde bulunan Şerur, 67 köyden meydana gelen bir nahiyeye olup, bu köylerden 51'inde yerleşim vardır. İskânın bulunduğu köylerde toplam 1.758 hâne bulunmaktadır. Bunların tamamı Müslüman olup, nahiyede gayrimüslimler yaşamamaktadır. Nahiyenin toplam nüfusu 8.790

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

kişidir. Böyle kalabalık bir nüfusa sahip olan nahiyede vergiye tabi bekâr kaydı bulunmamaktadır.

Şerur'un kuzey komşusu Vâdi nahiyesini oluşturan 53 köyün 31'inde yerleşim bulunmaktadır. Yerleşimin bulunduğu 31 köyde toplam 452 hâne bulunmaktadır. Bunların 322 hânesi müslim, 130'u ise gayrimüslimdir. Nahiyede vergi mükellefi mücerred sayısı toplam 60 kişi olup, bunların 46'sı Müslüman, 14'ü ise gayrimüslimdir. Nahiyenin nüfusu bekârlarla birlikte toplam 2.320 kişidir. Bunlardan 1.656'sı müslim, 664'ü ise gayrimüslimdir. Müslümanların gayrimüslimlere olan oranı %71.37'dir.

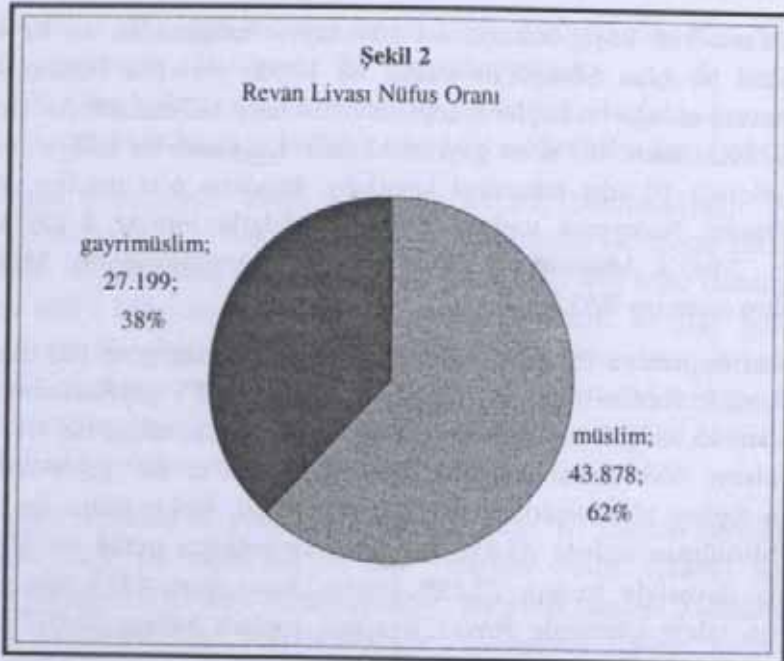
Revan'ın Garni nahiyesi ise 92 köyden meydana gelmektedir. İşbu 93 köyden 75'inde yerleşim bulunmakta olup, bu köylerdeki hâne sayısı ise toplam 1.236'dır. Bunların 1.116'sı Müslüman, 120'si ise gayrimüslimdir. Bekâr vergi mükellefi sayısı 154'tür. Bunların 135'i Müslüman olup, geri kalan 19 kişi ise gayrimüslimdir. Nahiyenin nüfusu 5.715'i Müslüman, geri kalan 619'u gayrimüslim olmak üzere toplam 6.334 kişidir. Müslümanlar nahiyede %90.22 gibi yüksek bir orana sahiptir.

Liva'nın 166 köyü bulunan ve köy sayısı bakımından en büyük iki nahiyesinden bir olan Şüregel'de yalnız 68 köyde yerleşim bulunmaktadır. İskânın mevcut olduğu bu köylerde toplam 1.054 hâne bulunmaktadır. Bunların 587 hânesi Müslüman, 467'si ise gayrimüslimdir. Kalabalık bir nahiyeye olmasına rağmen yalnızca 10 adet mücerred kayıtlıdır. Bunların 6'sı müslim, 4'ü ise gayrimüslimdir. Nahiyenin toplam nüfusu bekârlarla birlikte 5.280 kişidir. Bunlardan 2.941'i Müslüman, 2339 kişi ise gayrimüslimdir. Müslim / gayrimüslim oranı ise %55.70'tir.

Yukarıda nahiyeye ölçeğinde verilen nüfus verilerine göre 901 numaralı tahrir defterinde Revan livasında 8.642'si müslim, 5338'i gayrimüslim olmak üzere toplam 13.980 hâne kayıtlıdır. Livada kayıtlı bekâr nüfus ise 1.177 adet olup, bunların 668 tanesi müslim geri kalan 509'u ise gayrimüslimdir. Bekârların toplam nüfus içerisindeki oranı %1.65'tir. Bekâr nüfus ile birlikte livadaki Müslüman nüfusu 43.878 kişidir. Gayrimüslim nüfus ise 509 adet bekârın da ilavesiyle toplam 27.199 kişidir. Buna göre 1727 yılı yazında tamamlanan tahrir işleminde Revan livasının toplam nüfusu 71.077 kişidir.

Livadaki inanca bağlı nüfus yapısına bakıldığında Müslümanların %61.73, gayrimüslimlerin ise %38.26'lık orana sahip oldukları görülmektedir.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere, Revan'a bağlı on üç nahiyeden Sadrak ile Şerur tamamen Müslümanların yaşadığı nahiyelerdir. Geri kalan on bir nahiyede Müslüman nüfusun yanında gayrimüslimler de bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Müslümanların en yoğun olduğu nahiyeye Garni'dir. Nahiyede Müslümanlar toplam nüfusun %90.22'sini teşkil etmektedirler. Nahiyedeki Müslüman nüfus yoğunluğunu çoktan aza doğru sıraladığımızda Garni'yi %70'in üzerinde Müslüman nüfus yoğunluğu ile Vâdi, Egdir, Aralık ve Sürmeli takip etmektedir. Yine Şüregel de %55.70'lik Müslüman nüfus yoğunluğu ile 9. sırada yer almaktadır. Müslümanların toplam nüfusun %50'nin altına düştüğü nahiyeler ise Kerpi, Kırk Bulak, Dere Çiçek ve Abaran'dır. Bu dört nahiyeden Kerpi'deki Müslüman oranı %43.94 iken, Kırk Bulak'ta ise %35.78'dir. Revan livasında Müslümanların yoğunluk açısından en az oldukları nahiyeye ise %14.95'lik oranla Abaran'dır. Abaran'ın komşu nahiyesi Dere Çiçek'te de Müslümanlar ancak %15.82'lik bir orana sahiptir.



REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Tablo 2
Revân Lîvası Nüfusu

Yerleşim Birimleri	Müslim			Gayrimüslim			Genel Toplam Nüfus
	Hâne	Mücerred	Toplam Nüfus	Hâne	Mücerred	Toplam Nüfus	
Revân Kalesi	428	16	2.156	244	9	1.229	3.385
Kırk Bulak	673	40	3.405	1.203	96	6.111	9.516
Kerpi	1.365	231	7.056	1.737	315	9.000	16.056
Dere Çiçek	59	3	298	317	-	1.585	1.883
Abaran	51	-	255	290	-	1.450	1.705
Sürmeli	338	52	1.742	144	19	739	2.481
Egdir	705	75	3.600	288	12	1.452	5.052
Aralık	372	39	1.899	157	12	797	2.696
Sadrak	210	4	1.054	-	-	-	1.054
Makû	658	21	3.311	241	9	1.214	4.525
Şerur	1.758	-	8.790	-	-	-	8.790
Vâdi	322	46	1.656	130	14	664	2.320
Garni	1.116	135	5.715	120	19	619	6.334
Süregel	587	6	2.941	467	4	2.339	5.280
Genel Toplam	8.642	668	43.878	5.338	509	27.199	71.077

C. Revân Lîvasında Gayrimüslimlerin Nüfus Yapısı

Revân Lîvası'nda yaşayan gayrimüslimlerin nüfus yapısını biraz daha ayrıntılı ortaya koymak, lîvanın demografik yapısının daha iyi anlaşılmasına ve bölgedeki Hıristiyan Türk varlığının bilinmesine katkı sağlayacaktır. Kuzey kesimi öncelikli olmak üzere Kafkasya'nın tamamı, Türklerin İslamiyet'i kabullerinden önce de yerleştiği önemli bölgelerden biridir. Kafkaslarda hâkim zümreyi oluşturan en eski Türklerin Azerbaycan başta olmak üzere bölgeye M.Ö. 7. asırda Sakaların seferi esnasında gelerek yerleştikleri bilinmektedir²³. Bu tarihten itibaren Kafkaslardaki Türk varlığı daha da güçlenerek devam

²³ A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 86 vd.

etmiştir. Bölge özellikle miladî 5. asırda Ak Hun²⁴, 6. asrın başlarında Sabir ve 11. asrın ilk yıllarından itibaren de yoğun bir Kuman-Kıpçak göçüne maruz kalmıştır. 1118 yılında Çoruh, Kür çevresine kalabalık bir Kıpçak göçü gerçekleşmiştir²⁵. Bölgeye yerleşen Kıpçakların Gürcü ordusuna 40.000 asker²⁶ gönderiyor olmaları bunu teyit etmektedir. 1118'de başlayan bu Kıpçak göçü sonraki yıllarda devam etmiştir. Yeni göç dalgalarıyla Kıpçaklar, Borçalı, Şüregel, Gökçe, Revan (Sahat Çukuru), Naheivan ve Gence bölgelerine yayılmıştır²⁷. Bölgeye yerleşen bu Türkler, zamanla Hıristiyanlığı kabul etmiştir.

Kıpçaklar, kendi beyleri idaresinde, 1267 yılında İlhanlılara tabi ve Gürcülerden ayrı olarak bir hükümet haline gelmiştir²⁸. 1477 yılından itibaren birliği bozulan Kıpçak Atabek Yurdu, yarı müstakil olarak, 1479 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır²⁹. Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman zamanında Safevîlere karşı yapılan seferler ile Osmanlılara bağlılık bildiren Kıpçak Atabekliği bir tampon bölge olarak hayatta kalmaya devam etmiştir. Sultan III. Murad devrinde, 1578 yılında Tiflis taraflarına düzenlenen sefer esnasında, Osmanlı Devleti'ne bağlılık bildiren Kıpçak Atabekliği böylece sona ermiştir (Ağustos 1578)³⁰.

Kıpçaklar da Güney Kafkasya'ya gelmiş ve Hıristiyanlığı din olarak kabul edip, Ermeni kilisesine bağlanmış olan diğer Türkler gibi Türkçe veya Türkçeleşmiş isimler kullanmaya devam etmişlerdir. Bu Türk unsurların varlığı bölgeye ait Osmanlı Devleti tapu tahrir defterlerinde açıkça tespit edilebilmektedir. 1590 tarihli *Revan Livası Tapu Tahrir Defteri*'ndeki³¹ kayıtlardan, zikredilen gayrimüslim Türklerin bölgede varlığını devam

²⁴ Abbas İbn Faldan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 106.

²⁵ Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV (tarih?), 420-424.

²⁶ Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andresyan; notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 320.

²⁷ Geniş bilgi için bk. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 136-139 (bundan sonra, Kırzioğlu, *Kıpçaklar*).

²⁸ Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 150.

²⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 38 (bundan sonra, Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*).

³⁰ Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 290.

³¹ BOA, TT, no. 633.

REVAN LIVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

ettirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğın Revan Kalesi'nde vergi mükellefi gayrimüslimlerin, Aslan, Baba, Berdan Kulu, Biruni, Budak, Devlet Kulu, Emin, Emir Beg, Emir Han, Emir Kulu, Gökçe, Güzel Beg, Hoca Baba, Han Baba, Han Kulu, Kara Han, Koca, Kutlu Beg, Maksud, Melek, Mert Han, Murad, Pîri, Saru Beg, Saru Han, Satılmış, Sultan Kulu, Şah Kulu, Tengri Kulu, Ulu Han, Ülke Begi, Veli Han ve Viran gibi Türkçe veya Türkçeleşmiş isimleri kullandıkları kayıtlıdır.

1590 tarihli Revan Livası Tapu Tahrir Defteri'nden yaklaşık 140 yıl sonra hazırlanmış olup, çalışmamızın kapsadığı döneme ait olan 901 numaralı tahrir defterinde de vergi mükellefi gayrimüslimlerin, Abdal, Aga Han, Arslan, Asi Kulu, Aslı Han, Âşık, Ata Beg, Baba Han, Barsak, Babek, Beg Han, Behlül, Budak, Devlet, Dogan, Dostum, Durmuş, Emir Beg, Er Kut, Ese Han, Göçer, Gökçe, Gül Arslan, İlek, İvaz, Kara Bağlı, Karaca, Karagöz, Kara Han, Kubad, Manas, Murad, Melik Han, Sarı Beg, Saruca, Saru Han, Satılmış, Serdar, Şahin, Temürçi, Tur Han, Uğurlu, Ulu Han, Yadiğar, Yahşi Beg, Yayıcı, Yeni Yar, Yolcu ve Yürek Yaran gibi Türkçe veya Türkçeleşmiş isimleri kullanmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Livanın yönetim merkezi olan Revan şehrinde yukarıda da verildiği üzere toplam 672 hâne bulunmakta olup, bunlardan 244'ü gayrimüslimdir. Müslüman olmayan bu hâne reislerinden 67 tanesi Türkçe veya Türkçeleşmiş isim almıştır. Bu durumda kalede en azından 67 hâne gayrimüslim Türk olduğunu söyleyebiliriz. Kaledeki gayrimüslim nüfus bekârlarla birlikte toplam 1.229 kişidir. Türk asıllı olmaları çok güçlü olan gayrimüslimlerin nüfusu ise 1 adet bekârla birlikte toplam 336 kişidir. Bu durumda şehirdeki gayrimüslim nüfus arasındaki Türk asıllı unsurların oranının %27.33 olduğu hesaplanmaktadır.

Türk asıllı olmaları çok güçlü olan gayrimüslimlerin, Revan livasında müslüman olmayan diğer gruplar arasında oran olarak en fazla oldukları nahiyeye Egdîr'dir. Nahiyede gayrimüslim hânelerin toplam sayısı 288 adet olup, bunlardan 180'i gayrimüslim Türklere aittir. Bu durum nahiyedeki 1.452 gayrimüslimden 900'ünün Türk asıllı olduğu ve nahiyedeki gayrimüslim nüfus içerisinde Türklerin %61.98'lik nüfus oranına sahip olduğu anlamına gelmektedir.

Gayrimüslim Türk oranının yüksek olduğu bir diğer nahiye ise Vâdi'dir. Nahiyede toplam 130 hâne gayrimüslimden 72'sinin gayrimüslim Türklere ait olduğu söylenebilir. Bu durumda bekârlarla birlikte nahiyedeki toplam 664 gayrimüslimin, 366 tanesi Türk'tür. Bu da bize nahiyedeki gayrimüslimlerden %55.12'sinin Türk asıllı olduğunu göstermektedir.

Egdir ve Vâdi'den sonra oran olarak en fazla gayrimüslim Türk unsurun yaşadığı nahiyeler Makû ve Garni'dir. Bunlardan Makû nahiyesindeki gayrimüslimler 241 hâne olup, gayrimüslim nüfus bekârlarla birlikte toplam 1.214 kişiye tekabül etmektedir. Nahiyedeki Müslüman olmayan Türk nüfusu ise 96 hânedir. Dört adet bekârla birlikte bu Türk nüfus toplam 484 kişidir. Buna göre gayrimüslim nüfus içerisindeki Türklerin oranı %39.86'dır. Garni nahiyesindeki gayrimüslimler ise toplam 120 hânedir. Mücerredlerle birlikte gayrimüslimlerin nüfusu toplam 619 kişidir. Kaydedilen 120 hânedeki 47'si Müslüman olmayan Türk unsurlara aittir. Yedi adet bekârla birlikte bu Türklerin nüfusu toplam 242 kişidir. Bu durumda gayrimüslim nüfus içerisindeki Türk nüfus oranı %39.09 olarak hesaplanmaktadır.

Sürmeli nahiyesindeki 144 hâne gayrimüslimin ise 55'i Türk asıllıdır. Buna göre, nahiyedeki gayrimüslimler arasında Türklerin nüfusu, üç adet bekârla birlikte toplam 278'dir. Nahiyede toplam 739 adet gayrimüslim bulunduğuna göre Müslüman olmayan Türklerin oranı bu nüfus içerisinde %37.61'lik orana sahiptir.

Livada köy sayısı en fazla olan iki nahiyeden birisi olan Şüregel'de toplam 467 hâne gayrimüslim yaşamaktadır. Bunların nüfusu dört adet bekârla birlikte 2.339 kişidir. Nahiyedeki gayrimüslim Türkler ise 169 hâne olup bir adet bekârla birlikte toplam nüfusları 846 kişidir. Bu durumda gayrimüslimler arasındaki Türk nüfus oranı %36.16'dır.

Dere Çiçek nahiyesindeki 317 hâne olarak kayıtlı gayrimüslimin 114 hanesi Türktür. Bekâr kaydının olmadığı Türklerin nüfusu toplam 570 kişidir. Bu sayı nahiyedeki toplam 1.585 adet gayrimüslimin %35.96'sının Türk olduğunu göstermektedir. Dere Çiçek nahiyesi ile aynı orana sahip gayrimüslim Türk barındıran Aralık nahiyesinde ise Türklerin hâne sayısı 56'dır. Nahiyedeki gayrimüslim hâne sayısı 157 olup toplam nüfus 797 kişidir. 56 hânedeki oluşun

REVAN LİVASI YERLEŞİM VE NÜFUS YAPISI

Türklerin nüfusu ise bekârlarla birlikte 284 kişidir. Bu durumda gayrimüslim nüfus içerisinde Türklerin oranını %35.63 olarak hesaplayabiliriz.

Toplam 290 adet gayrimüslim hânesi bulunan Abaran nahiyesinde, Müslüman olmayan Türklerin hâne sayısı 87'dir. Buna göre nahyedeki 1.450 gayrimüslimin 435'i Türk olup, zikredilen grup içerisindeki Türklerin nüfus oranı %30'dur. Oran olarak Abaran'dakine yakın, fakat sayısal olarak livada en fazla gayrimüslim Türk'ün yaşadığı nahie olan Kerpi'de, 1.737 gayrimüslim hânenin 512'si Müslüman olmayan Türk unsurlara aittir. Nahyedeki 9.000 gayrimüslimin, 25 bekârla birlikte 2.585'inin Türk olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre nahyedeki gayrimüslimler arasındaki Türklük oranı %28.72'dir.

Revan'a bağlı nahiyeler arasında gayrimüslim Türk nüfus oranı en az, fakat sayısal olarak Kerpi'den sonra en fazla Müslüman olmayan Türk nüfusu barındıran nahie Kırk Bulak'tır. Nahyedeki 1.203 hâne gayrimüslimin 226'sının reisi Türkçe veya Türkçeleşmiş isim almıştır. Bu durumda nahyedeki 6111 gayrimüslimin 1.130 tanesinin Türk olduğunu söyleyebiliriz. Şu halde mevcut gayrimüslimlerin %18.49'unu Türkler oluşturmaktadır.

Verilen bu izahattan da anlaşılacağı üzere, Revan livasında yaşayan gayrimüslim nüfus içerisinde Türklerin oran olarak en yoğun olduğu nahie Egdirdir. Egdirdeki gayrimüslim Türkler nahyedeki toplam gayrimüslimlerin %61.98'ini oluşturmaktadır. Bunun tam tersi olarak Kırk Bulak, diğer nahiyelerdekilerle kıyaslandığında, gayrimüslim nüfus içerisinde Türklerin %18.49'luk oran ile en düşük olduğu nahiedir. Bunu %28.72'lik oranla Kerpi takip etmektedir. Her ne kadar oranlar bu şekilde olsa da Kırk Bulak ve Kerpi, Revan livasında Müslüman olmayanların, aynı zamanda gayrimüslim Türklerin en fazla nüfusa sahip oldukları nahiedir. Liva genelindeki 1.681 hâne gayrimüslim Türk'ün 738 hânesi bu iki nahiede kayıtlıdır. Revan'a bağlı on üç nahiyeden yukarıda verilenlerin dışında geriye kalan Sadrak ve Şerur'de ise gayrimüslim yaşamamaktadır.

Revan livası genelinde toplam 5.338 hâne gayrimüslim bulunmaktadır. Bu hânelerden 1.681 adedi gayrimüslim Türklere aittir. Yine 509 adet bekârın da 51'i gayrimüslim Türk'tür. Buna göre livada toplam 27.199 kişi olarak hesaplanan gayrimüslim nüfusun 8.456'sı Türk'tür. Bu durumda toplam gayrimüslim nüfus içerisindeki Türklerin oranı %31.09'dur. Burada kuşkusuz

akla gelen sorulardan birisi Türk olmayan gayrimüslimlerinde toplumsal etkileşimin bir sonucu olarak Türkçe veya Türkçeleşmiş isimler kullanmış olabileceğidir. Bu kesinlikle mümkündür. Fakat bunun tam tersi durumun, yani Hıristiyanlığı kabul eden Türklerin de rahatlıkla Hıristiyan kültürüne ait isimleri kullanmış olabilecekleri de unutulmamalıdır.

Tablo 3
Revan Livası Gayrimüslim Nüfusu

Yerleşim Birimleri	Gayrimüslim Toplam Nüfusu			Gayrimüslim Türk Nüfusu			Gayrimüslim Türk Nüfus Oranı
	Hâne	Mücerred	Gayrimüslim Toplam Nüfusu	Hâne	Mücerred	Gayrimüslim Türk Nüfusu	
Revan Kalesi	244	9	1.229	67	1	336	%27.33
Kırk Bulak	1.203	96	6.111	226	-	1.130	%18.49
Kerpi	1.737	315	9.000	512	25	2.585	%28.72
Dere Çiçek	317	-	1.585	114	-	570	%35.96
Abaran	290	-	1.450	87	-	435	%30
Sürmeli	144	19	739	55	3	278	%37.61
Egdir	288	12	1.452	180	-	900	%61.98
Aralık	157	12	797	56	4	284	%35.63
Makû	241	9	1.214	96	4	484	%39.86
Vâdi	130	14	664	72	6	366	%55.12
Garni	120	19	619	47	7	242	%39.09
Şüregel	467	4	2.339	169	1	846	%36.16
Sadrak	-	-	-	-	-	-	-
Şerur	-	-	-	-	-	-	-
Genel Toplam	5.338	509	27.199	1.681	51	8.456	%31.09

Sonuç

Müslümanlar ve gayrimüslimler, Revan livasındaki demografik yapının iki ana unsurunu teşkil etmekteydi. Yukarıda izah edildiği üzere livada büyük çaplı bir göç hareketi yaşanmıştı. Bu göç hareketi kuşkusuz bölgede yaşayan gayrimüslim unsurları da etkilemişti. Ancak bu etkileniş Müslümanlarla kıyaslandığı zaman çok zayıf kalmaktadır. Konu ile ilgili belgelerde, Osmanlı ordusunun gelmesi üzerine bölgede yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne bağlılık arz ettiklerinden bahsedilmektedir. Oysa bu bağlılık özellikle Şii kökenli Müslümanlarda pek rastlanmamaktadır. Osmanlı hâkimiyetini kabullenme veya reddetmenin temelinde kuşkusuz bölge halkının sosyopsikolojik tutumları önemli bir rol oynamıştır. Gayrimüslimler açısından bakıldığında, Osmanlı veya Safevî hâkimiyetinde yaşama arasında çok büyük bir fark yoktur. Zira her iki devlette de karşılaşılabilecek uygulamalar birbirine yakındır. Hatta bu gayrimüslim nüfus içerisinde Ermenilerin, kilise merkezinin İstanbul'da olması ve ticarî ilişkilerin daha kolay gerçekleşeceği gibi düşüncelerle Osmanlı hâkimiyetine daha sıcak baktıklarını anlıyoruz. Oysa Sünnî-Şii mezhepleri arasında var olan gerilim Müslüman halkın gayrimüslimlerden farklı bir tutum sergilemelerine yol açmıştır. Osmanlı-Safevî savaşının başlaması ve Safevîlerin bölge üzerindeki kontrollerinin gevşemesi üzerine Osmanlı yönetimini ve aynı zamanda da savaşın vereceği zararlardan kurtulmak isteyen Sünnî Müslümanlar Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bir yandan Anadolu'ya yönelik göç hareketi yaşanırken öbür yandan da İran yönünde göç hareketi yaşanmaktaydı. İran içlerine yönelik göç hareketine katılanlar, Sünnî Osmanlı hâkimiyetinde yaşamak istemeyen ve çoğunluğunu yine Türklerin oluşturduğu Şii mezhebine bağlı Müslümanlardı. Bu durum, Revan livasındaki Müslüman, özellikle de Türk nüfusun ciddi ölçekte kaybı anlamına gelmekteydi.

Yukarıda izah edildiği üzere bölgede yaşanan Müslüman göçü sadece belirli bir nahiyede kalmamış, livanın tamamını etkilemiştir. Tüm bu göç hareketi sonrasında livada kalan Müslümanların sayısı 43.878'dir. Fakat bu rakamın göç hareketinden önce en azından 150 binin üzerinde olması güçlü bir

ihtimaldir. Revan livasındaki köylerin ortalama 35 hânedan³² oluştuğunu kabul edersek liva nüfusu hakkında şunları söyleyebiliriz. Yukarıda zikredilen 1727 tarihli *Revan Livası Tahrir Defteri*'ndeki kayıtlarda Revan şehri hariç 626 köyde toplam 13.308 hâne bulunmaktadır ki bu durumda köylerdeki hâne ortalaması 21.28 olmaktadır. Oysa ortalamayı 35 hâne üzerinden hesapladığımızda 21.910 hânenin olması gerekmektedir. Bu durumda arada 8.602 hânelik bir fark vardır. İzah edildiği üzere yerleşimin devam ettiği yerlerden yapılan göçler bu farkı doğrulamaktadır. Livadaki %1.65'lik bekâr oranının da ilavesi ile 8.602 hânelik nüfus toplam 43.720 kişidir.

Bunların dışında insanların tamamen terk edip göç ettiği 397 adet köy de unutulmamalıdır. Bu köylerdeki hâne sayısının hesaplanmasında da yine 35 ortalaması aynen korunduğunda 13.895 hâneye ulaşılmaktadır. Buna bekârların da ilavesiyle 70.621 kişilik nüfusun tamamen livayı terk ettiği anlaşılmaktadır. Şu halde Revan livası köylerinden, büyük kısmı Anadolu'ya yönelik olmak üzere göç etmiş nüfusun 114.341 kişi olduğunu ve bu göç edenlerin tamamının Müslümanlar olduğunu söyleyebiliriz. Konuyla ilgili belgelerden gayrimüslimler ile ilgili göç vakalarının daha çok dağ başlarına çıkma veya manastırlara sığınma şeklinde olduğu görülmektedir. Liva dışına yönelik Ermeni göçü olduğuna münferit bazı vakalar dışında rastlanmamaktadır. Buna göre göçle yaşanan kayıpları da dahil ettiğimizde Revan hariç köylerdeki Müslüman nüfusunun 158.219 kişi olduğunu söyleyebiliriz.

Yerleşim birimlerindeki nüfus kayıp oranı aynen Revan şehrine uygulandığında 2.125 Müslüman'ın şehri terk ettiği sonucuna ulaşmaktayız. Revan şehrindeki kayıpla birlikte Müslüman nüfusu 4.281 kişidir. Göç eden 2.125 kişi

³² George A. Bournoutian'ın Rus hükümetinin 1832 yılında hazırlattığı *Kameral'noe Opisanie* nüfus sayım kayıtlarından yararlanarak hazırladığı listede Revan vilayetindeki köylerin hâne ortalamasının 35 olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Bournoutian, *The Khanate of Erevan*, Tablo 12, s. 210-230. 1720'ler ile bu tarih arasında yüzyıllık bir fark bulunmakla birlikte, köylerdeki 35 hâne sayısının incelediğim dönem için kullanılabilirliği kanaatindeyim. Zira ilk başta nüfus artış hızının köylerdeki hâne sayısını yüzyıllık süreç içerisinde artıracığı akla geliyor ise de, aradaki bir asır boyunca bölgedeki siyasî gerilimin de bir sonucu olarak göç hareketi devam etmiştir. Hatta Rusların 1828 yılındaki işgali esnasında bölgeden ciddi oranda Müslüman göçü yaşanmıştır. Sonuç olarak göç hareketinin nüfus artış hızını dengelediği ve bölgedeki köylerin hâne sayısı ortalamasında büyük bir farkın oluşmadığı söylenebilir.